

IN GRUZELEMENTEN

RESTEN VAN EEN UTRECHTS SACRAMENTSHUIS UIT DE MARIAKERK VAN DIEMEN

ELIZABETH DEN HARTOG

Op de plaats van de in 1808 afgebroken Mariakerk in Diemen verrichtte de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN), afdeling Amsterdam en Omstreken, in 1989 opgravingen en legde daarbij meer dan honderdvijftig architectuur- en sculptuurresten van opvallend goede kwaliteit bloot (afb. 1).¹ Genoemde stukken werden aangetroffen in de zuidwestelijke hoek tussen schip en toren, waar tegen de buitenmuur ooit een zandhok stond. De meeste fragmenten zijn van Baumberger zandsteen; een deel is door brand ro-

ze verkleurd² of is bedekt met een roetlaag. Sommige breukvlakken zijn haarscherp, andere vertonen sporen van verwerking en zullen, alvorens ze in de grond raakten, eerst een tijd in de open lucht hebben gelegen. Interessant is een roze verkleurd kapiteelfragment met druivenbladeren en -trossen, waarvan de afgebroken onderkant, met de aanzet tot een getordeerd zuiltje, deze verkleuring niet heeft (afb. 2). Ook bij de fragmenten van een klein basement zijn delen door brand verkleurd. Dit impliceert dat de fragmenten van een object komen dat eerst in stukken werd geslagen en pas daarna verbrand. Mogelijk was dat tijdens de Beeldenstorm van 1566. Een andere optie is dat de vernieling in 1572 plaatshad, toen de watergeuzen van

▲ 1. Fragmenten van een sacramentshuisje tijdens onderzoek in het archeologisch depot van de provincie Noord-Holland, Huis van Hilde, Castricum (foto auteur)

2. Diemen, fragment 9894-06 (4,7 x 10,5 x 7,6 cm) past op een ongenummerd stuk. De bovenkant heeft brandschade, de onderkant niet (foto auteur)

Willem van der Mark, heer van Lumey, Diemen inclusief de kerk in brand staken, of in 1573, toen de troepen van de geuzenleider Diederick van Sonoy Diemen nogmaals brandschatten.³ De stukken zullen rond of na 1578, het jaar waarin de kerk definitief in Protestantse handen kwam, zijn begraven.⁴ Een precieze datum is niet te geven. In veel kerken gingen er decennia overheen voordat alle aandenkens aan de katholieke eredienst voorgoed uit het kerkgebouw verwijderd waren en zelfs in de zeventiende eeuw was nog lang niet alles opgeruimd.⁵

De sculpturen hebben al eerder aandacht gekregen. In 2009 wijdde Peter van Dael er een artikel aan met de titel 'Brokstukken van een sacramentshuis?'⁶ Het gaat hier om een korte inventarisatie van de belangrijkste vondsten, een poging het type object te bepalen waarvan de fragmenten ooit deel uitmaakten en er worden suggesties gedaan betreffende de datering en plaats van vervaardiging. Van Dael vermoedde dat het om een sacramentshuis ging, maar hield uiteindelijk toch een slag om de arm. In onderstaande studie wordt de herkomst van de stukken van een sacramentshuis bevestigd en wordt ingegaan op het gegeven dat het beeldhouwwerk voor een plaats als Diemen een wel zeer hoge kwaliteit bezit, temeer omdat het plaatsje in de late Middeleeuwen kampte met een teruglopende en verarmende bevolking. Gezien het voorgaande ligt het voor de hand dat het sacramentshuis tweedehands in

3. De kerk van Diemen door Claes Jansz. Visscher aan het einde van de zeventiende eeuw (Stadsarchief Amsterdam)

Diemen terecht kwam. Mogelijk, maar dit is tamelijk speculatief, was het afkomstig van de Utrechtse Mariakerk.

DE MARIAKERK IN DIEMEN

De Diemense Mariakerk behoorde tot het aartsdiocesaan Oudmunster. Uit archiefstukken blijkt dat het Utrechtse kapittel van Sint Marie, en sinds 1310 de proost van deze instelling, het patronaatsrecht van de kerk bezat, het recht dus om de Diemense pastoor voor te dragen. Aan de hand van beschrijvingen, tekeningen, prenten en de in 1989 uitgevoerde opgraving is op te maken dat de kerk een aardig maar onopvallend gebouw was. De markante toren had een portaal en telde drie geledingen met boven op de hoeken pinakels en een spits als bekroning. Het aansluitende veertiende-eeuwse schip had geen zijbeuken en was 40,10 meter lang en 12,65 meter breed met binnenmuurse maten van 37,70 bij 10,15 meter. Aan het exterieur waren de muren aan weerszijden met zes steunberen versterkt en in de derde travee vanuit het oosten bevond zich een doorgang.⁷ Het versmalde koor bestond uit een travee en een vijfzijdige sluiting met steunberen op de hoeken (afb. 3).⁸ Wat het interieur betreft wordt in beschrijvingen melding gemaakt van interessante schilderijen op de schipgewelven.⁹ Verder waren er in ieder geval altaren gewijd aan Onze-Lieve-Vrouwe en aan Sint Nicolaas.¹⁰

DE FRAGMENTEN

De gevonden fragmenten zijn veelal klein en variëren in omvang van stukjes van nauwelijks enkele kubieke centimeters tot brokstukken van 20 à 30 cm lengte, hoogte of diepte. Hoewel niet alle fragmenten uit dezelfde context komen, maakte het gros, gezien de verfijning en stijl, hoogstwaarschijnlijk deel uit van een en hetzelfde object, een rijk bewerkt stuk micro-architectuur dat, afgaande op de overdaad aan verticale onderdelen, hoger was dan breed. Aangezien de architectuuronderdelen duidelijke hoekstukken omvatten en andere onderdelen een vlakke achterkant hebben, stond het object blijkbaar tegen een wand.¹¹ Daarbij was het opgebouwd uit allerhande colonnetten (ronde, getordeerde en veelhoekige) in diverse maatvoeringen. Eén stukje colonnet gaat halverwege zelfs van rond in getordeerd over. Ook de kapitelen, consoles en figuren kennen verschillende maatvoeringen. De grotere delen zullen onder aan het object een plaats hebben gehad, de kleinere meer naar boven toe. Over de hoogte van het object valt bij gebrek aan gegevens weinig te zeggen.

Opvallend is het grote aantal alsmede de diversiteit van de vierkante en ronde dookgaten. Een dook verbindt twee natuursteenblokken. Daarvoor is in beide onderdelen een ruim passend gat gehakt. De verbindingen in Diemen bestonden uit in lood omkapselde

4. Diemen, fragment 9894-11 (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

ijzeren doken. Waar het ijzer ging roesten, is de steen soms gaan splijten (afb. 4). Merkwaardig is het gegeven dat er bij sommige fragmenten loodrecht op de dook een tweede dook is aangebracht. Nu zijn dookgaten op zich niet bijzonder, maar in dit geval zijn het er wel heel veel, zeker ook gezien de geringe omvang van de onderdelen. Peter van Dael maakte niet voor niets de vergelijking met een meccanodoos.¹² Het heeft er alles van dat een deel van de dookgaten pas in tweede instantie is aangebracht. De oorspronkelijke kleine en grote vierkante dookgaten zijn netjes in de steen gepositioneerd, aan de onder- en bovenkant van de diverse onderdelen; met werklintjes is aangegeven waar ze moesten komen. Alleen de wat grotere basementstukken hebben verticale ronde dookgaten, ook weer gepositioneerd door werklijnen. De horizontale ronde doken zijn duidelijk van later; ze zijn ingeboord zonder werklijnen, soms tamelijk hardhandig en duidelijk in het zicht. Blijkbaar werd het object ooit uit elkaar gehaald en daarna weer in elkaar gezet.¹³

De zestiende-eeuwse vernielers van het object hadden het vooral op de figuurlijke onderdelen gemunt. Opvallend is namelijk dat van de 155 herkenbare stukjes architectuuronderdelen de overgrote meerderheid vormen. Het materiaal bestaat voornamelijk uit basementen, zuiltjes, kapiteeltjes en kraagstenen, hangende consoles, fialen, pinakels met hogels en ezelsrugbogen, resten van zuiltjes, kruisbloemen, kleine stukjes

5a. Diemen, fragment (9895-05) van een staande heilige, 20 x 12 cm (h x b) (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

5b. Detail van de voet van de staande heilige (foto auteur)

6a. Diemen, fragment van een rechervoet (9894-18) op een veelhoekig voetstuk (foto auteur)

6b. Diemen, klein fragment van een been (ongenummerd) (foto auteur)

maaswerk en lastiger te benoemen architectonische resten. Er zijn alles bij elkaar nog geen twintig fragmenten van figuren of figuurlijke voorstellingen. Opmerkelijk is dat juist deze fragmenten resten van bladgoud en een beschildering tonen die over een dunne kalklaag was aangebracht. Op de architectuurfragmenten is slechts sprake van witte en grijze lagen.

Zoals gezegd verschillen de figuren qua formaat. Het grootste figuurfragment (afb. 5a) toont de onderkant van een man, die over zijn lange tuniek een met franjes afgezet lang gewaad draagt. Uit de split linksvoor steekt zijn been elegant naar voren. De voorkant van de voet is afgesleten, maar aan de rechterkant toont het steenoppervlak nog steeds de fijne frijnslag en links is

7. Diemen, vleugelfragment (9894-17); 5,6 x 4 x 10 cm
(foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

8. Diemen, fragment van een kop (9870-60), 9,8 x 7 cm (h x b).
De man heeft de ogen gesloten en draagt een baard en een exotisch hoofddeksel
(foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

9. Diemen, fragment van een baardige kop met een exotisch hoofddeksel (9870-62), 6,5 x 8,2 cm (h x b) (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

zelfs sprake van een dunne pleisterlaag. Op de voet zijn geen aders, botten of knokkels te zien (afb. 5b). De man gaat dus gekleed in nauwsluitende hozen met dito schoenen. De figuur is aan drie zijden bewerkt en stond met de achterkant ergens tegenaan, mogelijk een nis. Uit de kraslijnen onderaan blijkt dat hij op een driezijdig voetstuk was gepositioneerd. Een tweede rechervoet (afb. 6a) geeft aan dat er in ieder geval twee figuren van dit grote formaat waren. Ook een klein stukje van een been behoorde mogelijk tot deze tweede figuur (afb. 6b). Afgaande op de vorm van de voetstukken waren deze figuren op zichzelf staand en behoorden ze niet tot een verhalende context.

Een stuk met veerachtige motieven kan als het restant van een vleugel worden geduid (afb. 7) en zal aan een engelfiguur hebben toebehoord van hetzelfde grote formaat als de staande man met zijn elegant naar voren gestrekte been. Behalve stenen lichaamsdelen zijn er drie hoofdjes gevonden die bij dit formaat figuur lijken te passen, een van een bisschop en de andere twee van baardige mannen met exotische hoofddeksels op (afb. 8, 9, 19 en 20). Hiervan heeft er een zijn ogen gesloten, bij de ander zijn ze wijd open. Exotische hoofddeksels wijzen erop dat het hier mannen uit het Oosten betreft.¹⁴ Van geen van de drie hoofden is de achterkant uitgewerkt. Een van de baardige mannen-

10. Diemen, fragmenten van een staande figuur met een krans in de linkerhand en delen van architectuur aan de rechterkant. Het onderste stuk meet 8,5 x 8,5 x 6,6 cm (9895-24), de borstpartij is 9 x 6,5 x 3,8 cm (9898-06). Het bovenste stuk is ongenummerd (foto auteur)

11. Diemen, fragmenten van een staande figuur. De onderkant (9870-63) is 12,8 x 8,7 cm (h x b). Het tweede fragment is ongenummerd (foto auteur)

koppen is zelfs duidelijk uit een ruimere context afkomstig, want aan de achterkant zit nog een relatief groot stuk onbewerkt steen. Wat de stijl betreft herinneren deze koppen aan die van de oosterse mannen in het werk van de Utrechtse beeldhouwer Adriaan van Wesel. Vooral een groep eikenhouten figuren van voor 1475, bestaande uit een hogepriester en soldaten als toeschouwers onder het kruis, heeft sterk gelijkende koptypes.¹⁵

Dan zijn er stukken van kleinere staande figuren met afgevlakte achterkanten, gemaakt van een lichtere, wittere steen. De afwijkende steensoort wijst niet per se op een andere herkomst van de stukken; voor dit

soort kleine figuurtjes kan heel wel een zachtere steen zijn gebruikt. Drie van deze stukken vormen samen de resten van een staande figuur, gekleed in een over de grond vallend onderkleed met een schoudermantel, met een krans in de naar beneden gerichte linkerhand (afb. 10).¹⁶ De andere arm is, evenals het hoofd, afgebroken. Bij het linkerbeen vallen de plooiën wat ongelukkig naar beneden. Aan zijn rechterkant (links op de foto) was hij duidelijk aan de architectuur verbonden. De tweede figuur ging gekleed in een lang kleed dat destijds met bladgoud was versierd en dat tot over zijn voeten op de grond viel (afb. 11). Een torso van hetzelfde formaat vertoont eveneens sporen van rood en blad-

12. Diemen, gewaadfragment met resten van bladgoud (9896-02) (foto auteur)

13. Diemen, fragment van een torso met een knoet in de linkerhand (9895-04), 8 x 10,5 cm (b x h) (foto auteur)

goud (afb. 13). In de linkerhand houdt hij de knoet van een gesel of karwats, waarvan de riemen over zijn arm omlaag vallen. Twee andere fragmenten bestaan uit resten van gewaden met bladgoud (afb. 12).¹⁷

Indien de vastgehouden krans en gesel passiewerktuigen zijn, kunnen de figuren als engelen worden geïdentificeerd. Engelen gekleed in lange tot over de voeten reikende gewaden met passiesymbolen in de handen waren in de late Middeleeuwen immers een veelvoorkomend iconografisch gegeven. Zo siert een reeks van dergelijke passie-engelen de zwikken van de wandarcades van de kapel van Rudolf van Diepholt in de Utrechtse Dom, een kapel die in de jaren 1450 onder leiding van Dombouwmeester Jacob van der Borch tot stand kwam. Verder zijn er in de Duitse collectie Marks-Thoméé twee staande houten engelen van bijna 82 cm hoog, die rond 1490 in Utrecht of het Nederrijngebied werden gemaakt. De één heeft de geselzuil, gesel en roede in de handen, de ander draagt het kruis en de kruisnagels.¹⁸ In het Rijksmuseum is een rond 1480 vervaardigde staande engel van 82 cm hoog die aan Arnt van Zwolle wordt toegeschreven. Deze (thans) vleugelloze engel houdt een helm in de linkerhand met daarop de doornenkroon van Christus.¹⁹ Engelen die symbolen van Christus' passie dragen komen ook in geschilderde vorm voor, zoals in de Maartenskerk in Zaltbommel.

Slechts één fragment maakte zonder meer deel uit van een verhalende scène (afb. 14), maar is dusdanig grondig vernield dat de scène moeilijk te identificeren is. Een klein los hoofdje kan, gezien de grootte, heel wel van dit of een dergelijk reliëf afkomstig zijn geweest (afb. 15).

EEN FRAGMENT VAN DE MANNAREGEN

Het hierboven genoemde fragment toont bovenin rechts een rechte hoek (op afb. 14 met de punt naar onder gericht) met daarin een kleine figuur die zijn armen omhoog heft, alsof hij bidt (afb. 16). Zijn gewaad is goudkleurig, zijn nek donkerroze en zijn baard zwartbruin. Onder hem vertoont de ondergrond een beeldhouwde barst of spleet met links en rechts daarvan ronde schijven: drie links van de barst, één rechts van de barst en één op de rechter punt boven. Links op de foto zijn nog het middel (met goudsporen aan de linkerkant) en de resten van de opgeheven, gebogen armen van een tweede figuur zichtbaar die, naar de afgehakte resten te oordelen, een redelijk groot voorwerp in de hand hield.

Van Dael interpreteerde het fragment abusievelijk als een voorstelling van de profeet Jonas, die tevoorschijn komt uit de buik van de walvis waarin hij drie dagen en nachten vertoefde. Het betreft hier echter een fragment van een voorstelling van de mannaregen zoals beschreven in het Bijbelboek Exodus 16. De uit Egypte gevluchte Israëlieten mopperden tijdens de

14. Diemen, fragment 9870-64, 17,8 x 29 cm (h x b), was waarschijnlijk onderdeel van een mannaregen (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

doortocht door de woestijn tegen hun leiders Mozes en Aäron dat er geen eten was, waarop God uit de hemel brood deed neervallen, dat het volk manna noemde en dat door hen werd ingezameld. In de beeldende kunst van de Middeleeuwen kreeg dit manna dikwijls, maar niet altijd, de vorm van hosties. De vijf ronde schijven op het Diemense reliëf zijn dus als manna te interpreteren. Het mannetje met zijn opgeheven armen lijkt de heer te danken voor de hemelse kost. Omdat de genoemde figuren wel heel klein zijn, maakten ze waarschijnlijk deel uit van de achtergrond van een voorstelling van de mannaregen met grotere figuren op de voorgrond.

De mannaregen was in de Noordelijke Nederlanden, en vooral in het Utrechtse, in de tweede helft van de

15. Diemen, fragment 9894-16, los hoofdje van 2,7 x 2,9 x 4,1cm (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

16. Diemen, fragment van een kleine biddende figuur met een flinke, zwartbruin geschilderde baard (foto auteur)

vijftiende eeuw een populair thema in de schilderkunst en op houtsneden, en komt in veel varianten voor. Een van de mooiste voorstellingen is te zien in het Musée de la Chartreuse in Douai. Dit schilderij toont een kleurrijke groep Israëlieten die de uit de hemel neervallende manna met vreugde begroeten en druk doende zijn het hemelbrood in manden en schalen te verzamelen. Opvallend zijn de vreemde hoofdedkels van de Israëlieten, die lijken op die van de twee Diemense mannenkopjes. Andere voorstellingen van het thema zijn te vinden in het getijdenboek van Catherina van Kleef, dat rond 1440 in Utrecht werd geschilderd (afb. 17), in het rond 1440 daterende breviarium van Egmond²⁰, alsmede in de met houtsneden versierde manuscripten van de *Biblia pauperum* (armenbijbel of boek der leken) van ca. 1463 en in het *Speculum Humanae Salvationis* (Spiegel van de menselijke Verlossing) van rond 1470, die beide uit Utrecht zouden stammen. In de beeldhouwkunst van deze tijd kwam de mannaregen voor op het stenen sacramentshuisje uit de Maartenskerk in Doorn, dat eveneens in een Utrechts atelier tot stand lijkt te zijn gekomen. De kerk behoorde dan ook toe aan de Utrechtse Domproost, die in Doorn een kasteel bezat.²¹ In het begin van de zestiende eeuw werd de mannaregen verbeeld op het 12 meter hoge sacramentshuisje in Meerssen. Ook een wang van het houten koorgestoelte in de Martinikerk in Bolsward heeft een voorstelling van de mannaregen.

De mannaregen werd nooit zomaar uitgebeeld. Deze Oudtestamentische gebeurtenis stond symbool voor het Laatste Avondmaal in het Nieuwe Testament en voor de eucharistie. Theologen beschouwden namelijk allerlei personen en gebeurtenissen uit het Oude Testament als typen of voorafschaduwingen van figuren of gebeurtenissen in het Nieuwe Testament, een manier van denken die terugging op Mattheus 12:40: 'Want zoals Jona drie dagen en drie nachten in de buik van een grote vis zat, zo zal de Mensenzoon drie dagen en drie nachten in het binnenste van de aarde verblijven.' Door dit soort typologieën waren de twee testamente in de optiek van de middeleeuwse exegeten inhoudelijk met elkaar verbonden.

Als voorafbeeldingen van de eucharistie behoorden de mannaregen en het Laatste Avondmaal tot de geijkte afbeeldingen op sacramentsaltaren en -huisjes. Een belangwekkend voorbeeld is het Sacramentsaltaar dat Dirk Bouts tussen 1464 en 1468 schilderde voor de Leuvense Sint-Pieterskerk. Op het middenpaneel is het Laatste Avondmaal afgebeeld met op de zijpanelen vier voorafbeeldingen. Van linksboven naar rechtsonder gaat het om Abraham en Melchisedek, het Joodse Paasmaal, de mannaregen en Elia in de woestijn. Het altaarstuk dat Jan Deys maakte voor het Sacramentsaltaar van de Barbarakerk in Culemborg toont in gesloten toestand de mannaregen. In geopen-

17. De mannaregen verbeeld in het getijdenboek van Catherina van Kleef, Utrecht ca. 1440. New York, The Morgan Library and Museum, MS. M. 945, fol. 137v. Uit: R. Dücker en R. Priem (red.), *The Hours of Catherine of Cleves. Devotion, Demons and Daily Life in the Fifteenth Century*, Nijmegen/New York/Luzern 2009, 313.

de toestand gaat het om de maaltijd van Ahasveros (links), het Laatste Avondmaal (midden) en de Pascha-maaltijd (rechts). Op de predella zijn twee voorstellingen aangebracht: Mozes die water slaat uit een rots en Elia in de woestijn. Op het sacramentshuisje uit Doorn prijkte behalve de mannaregen de ontmoeting tussen Abraham en Melchisedek. Op het sacramentshuis in Meerssen worden deze twee scènes gecombineerd met het Laatste Avondmaal.

Op grond van de iconografie en rijke micro-architectuur met veel verticale elementen en beelden kan het object waarvan de Diemense sculptuurfragmenten herkomstig zijn alleen maar een sacramentshuisje zijn geweest. Verwonderlijk is dat niet. In 1538 zou de dominicaner schrijver Johannes Eck zelfs hebben beweerd dat een kerk zonder sacramentshuis geen kerk was.²²

RESTEN VAN EEN SACRAMENTSHUIS?

Sacramentshuizen waren eens wijd verbreid in de kerken van de Lage Landen. In Gent alleen al moeten er zo'n vijftintig exemplaren zijn geweest.²³ Dit hing natuurlijk samen met het toenemende belang van het sacrament in de late Middeleeuwen, dat weer een direct gevolg was van het in 1215 gehouden Vierde Concilie van Lateranen, waarbij de leer van de transsubstantiatie tot dogma werd verklaard: tijdens de viering van de mis veranderden het brood (de hosties) en de wijn in het daadwerkelijke lichaam en bloed van Christus, het sacrament. Het opheffen van de hostie ten overstaan van de congregatie en het luiden van een bel markeerde dit moment. Overgebleven geconsacreerde hosties bewaarde men om aan zieken en stervenden uit te reiken. Om diefstal te voorkomen, zo bepaalde het concilie

18. Detail van afb. 8. Man met gesloten ogen

lie, dienden geconsacreerde hosties achter deurtjes of tralies te worden bewaard, in muurnissen en muurkastjes in de nabijheid van het altaar, zoals in veel kerken al gebeurde. Voor het sacrament diende dag en nacht licht te branden, als teken van de aanwezigheid van het Lichaam van Christus.²⁴ De meeste sacramentshuizen waren aan de noordkant van het koor gesitueerd, voor het hoogaltaar, maar om praktische redenen niet te ver ervandaan.²⁵

De geïntensiverde aandacht voor het sacrament had tot gevolg dat de sacramentsnissen en -kasten allengs een steeds fraaiere vorm kregen, vooral in Duitsland en de Nederlanden. Lag de nadruk in de dertiende en veertiende eeuw vooral op het beschermen van de hostie en was de houten deur met ijzerbeslag prominent aanwezig, vanaf de late veertiende eeuw kwam de sacramentsnis steeds meer uit de wand tevoorschijn of vrij te staan. Een vaststaande vorm voor het sacramentshuis bestond echter niet; allerlei variaties waren mogelijk.²⁶ Naast de rijk versierde wandnis waren er sacramentshuizen met een torenachtige opbouw die soms tot het gewelf reikte. Wat dat betreft spant het sacramentshuis van de Onze-Lieve-Vrouwe van Ulm met 26 meter de kroon. Een goede tweede, met een hoogte van zo'n 19 meter, is het in 1493-1496 voor de Lorenzkirche in Neurenberg vervaardigde sacramentshuis van Adam Kraft. Het sacramentshuis in Zoutleeuw mag er met 18 meter ook zijn. Verder zijn de bestaande sacramentshuizen in de St. Pieterskerk (uit ca. 1450) en St. Jakobskerk in Leuven allebei 12 meter hoog. In dorpskerken waren de sacramentshuizen uiteraard wat minder aan de maat, maar een exemplaar in de kerk van St. Catharina in Zuurbemde bereikt nog altijd 7 meter.²⁷ In de Oude Kerk in Amsterdam zou een sacramentshuis van 52 voet hoog zijn geweest.²⁸ In ieder geval behoorde het sacramentshuis tot de meest in het oog springende inrichtingsstukken van de laatmiddeleeuwse of pre-Reformatiekerk.²⁹

Behalve de scène met de mannaregen zullen andere voorstellingen met betrekking tot het sacrament het Diemense sacramentshuis hebben gesierd. De vraag is of de nog resterende fragmenten met een dergelijke

herkomst in overeenstemming zijn. Engelen met passiesymbolen misstaan in deze context in ieder geval niet. We zien ze namelijk ook op het sacramentshuis in de Lorenzkirche in Neurenberg. Het hoofdje van de bisschop zou op een sacramentshuis eveneens op zijn plek zijn. Hoewel het natuurlijk lastig blijft een figuur waarvan alleen de kop resteert te identificeren, is het denkbaar dat het hier om het hoofd van een van de vier kerkvaders gaat: Gregorius, Hiëronymus, Augustinus en Ambrosius, zoals reeds door Van Dael werd verondersteld.³⁰ Dit viertal komt vaak voor op sacramentshuizen. Anderzijds was er in de kerk in Diemen sprake van een Nicolaasaltaar. Het is dus ook denkbaar dat Sint Nicolaas op het sacramentshuis was verbeeld. Tot slot resteren er een vleugel van een engel en de kop van een man met gesloten ogen (afb. 18, detail van afb. 8), die een exotisch hoofddeksel draagt. De combinatie slapende man en engel roept associaties op met het verhaal van Elia in de woestijn, dat, zoals vermeld, als een voorafbeelding gold van de eucharistie. De profeet Elia had profeten van de god Baal gedood en zich daarvoor de woede van de koningin op de hals gehaald, reden waarom hij naar de woestijn vluchtte. Volgens Koningen I, 19:4-8: '[...] zette hij zich onder een bremstruik neer, en bad om de dood. Hij verzuchtte: Nu is het genoeg, Jahweh! Neem mij het leven; want ik ben niet beter dan mijn vaderen. En hij legde zich onder de bremstruik neer en sliep in. Maar opeens stiet een engel hem aan, en sprak tot hem: Sta op en eet. Hij keek op, en daar stond aan zijn hoofdeinde een geroosterd brood en een kruik water! Hij at en dronk, en sliep weer in. Maar opnieuw stiet de engel van Jahweh hem aan, en sprak: Sta op en eet; want anders is de reis u te lang. Nu stond hij op, at en dronk; en door de kracht van die spijs liep hij veertig dagen en veertig nachten, tot hij de godsberg Horeb bereikte.' Het brood en water zouden voorafbeeldingen van de hostie en miswijn zijn geweest. De scène was uitgebeeld op het al genoemde altaarstuk in de Leuvense Pieterskerk en op het enige resterende fragment van een sacramentshuis in de Hooglandse Kerk in Leiden.³¹ Bij Dirk Bouts draagt Elia een simpel hoedje op het hoofd, in Leiden heeft hij zijn mantel om het hoofd getrokken. In de *Bi-*

bliā pauperum dragen de profeten echter exotische hoofddekseis. Het is dus niet uit te sluiten, maar ook niet te bewijzen, dat deze scène op het Diemense sacramentshuis prijkte.

DATERING EN HERKOMST

Het Diemense bisschopshoofdje heeft een gladgeschooren maar diep doorgroefd gelaat. Onder de rode mijter met witte banden draagt de man een kapje dat zijn achterhoofd en oren bedekt, een 'pileolus' of 'submitrale', een hoofddekseis dat in de dertiende eeuw lijkt te zijn ontstaan (afb. 19 en 20). In de beeldende kunst wordt de pileolus voor het eerst onder de mijter gedragen door de figuur van paus Clemens VI (1292-1352) op diens grafmonument in La Chaise-Dieu in de Auvergne. In de loop van de vijftiende eeuw zou deze dracht algemener worden en in de zestiende en zeventiende eeuw was het onder de mijter dragen van een pileolus alom gebruikelijk, al werd het hoofddekseis destijds verkleind tot het huidige schedelkapje.³² Heel veel komt de pileolus niet voor in de Noord-Nederlandse kunst, maar op een laat vijftiende-eeuwse balksleutel uit Utrecht, afkomstig uit het Hieronymushuis, draagt kerkvader Augustinus er een onder zijn mijter.³³ De nauwkeurige afbeelding van de pileolus geeft aan dat de beeldhouwer van het Diemense kopje goed op de hoogte moet zijn geweest van het bisschoppelijk ornaat in zijn tijd, wat zijn banden met de bisschopsstad lijkt te bevestigen.

Peter van Dael heeft er daarnaast al op gewezen dat het Diemense bisschopskopje veel overeenkomst vertoont met een zandstenen bisschopskopje dat in een zestiende-eeuwse beerput in de Jan Meijenstraat in Utrecht werd gevonden en dat vermoedelijk uit de nabijgelegen Jacobikerkerk afkomstig was.³⁴ Deze kop oogt jonger en minder doorleefd dan de Diemense kop, hij mist de pileolus en daarbij heeft de mijter een rijkere versiering. Een iets groter hoofdje, ook van Baumberger steen (13,8 cm, maar met afgebroken mijter) is afkomstig uit de Utrechtse St. Salvatorkerkerk. Ondanks de verschillen zijn de stilistische overeenkomsten tussen deze kopjes dusdanig, dat aan een Utrechtse herkomst of Utrechtse maker van de Diemense sculptuur niet getwijfeld kan worden.

De kapiteeltjes, kraagstenen en hangende sluitstenen bevestigen dit beeld. Het bladwerk in Diemen kenmerkt zich namelijk door het gebruik van grote ronde gaten, ronde lobjes op de uiteinden van bladeren, kruisgewijs geplaatste gaten, hogels met een nerf erover heen en hogels die zo veel ribbels hebben dat ze wel wat van het blad van ijsbergsla hebben. Dergelijk bladwerk komt vanaf 1460/70 voor in de Utrechtse Dom, en wel in de oudere delen van het transept en langs de oostelijke wand van de Van Montfoortkapel.³⁵ Van hieruit verspreidde dit type bladwerk zich naar andere plaatsen in het diocees Utrecht.³⁶ Dat levert voor

de sculpturen in Diemen een datering op van rond 1460/70. Hoewel het voor de hand ligt dat het sacramentshuis uit Diemen van Utrechtse manufactuur is, is het wel opvallend dat het Diemense bladwerk verfijnder oogt dan dat uit de Dom zelf. Een sculptuur die zich kan meten met het prachtige, bijna ajour opengewerkte kapiteel uit Diemen vinden we hier namelijk niet (afb. 21). Alleen een merkwaardig veelhoekig tufstenen fragment dat mogelijk onderdeel was van het sacramentshuis van de Dom biedt een parallel voor de maaswerkfragmenten uit Diemen.³⁷

Rond 1460/70, toen de Diemense sculpturen tot stand kwamen, was Jacob van der Borch Dombouwmeester. In de rekeningen wordt hij in 1444 voor het eerst in die functie genoemd. Hij stierf in 1475. Naast het werk dat hij uit hoofde van zijn functie als Dombouwmeester verrichtte, werkte hij ook op verzoek van de erven van bisschop Rudolf van Diepholt aan de binnenafwerking van diens grafkapel, waar de al genoemde serie engelen met de passie-instrumenten van Christus deel van uitmaakt. Verder is bekend dat Van der Borch behalve voor de Dom steenleveranties verzorgde voor gebouwen elders en ook aangenomen werk uitvoerde. Voor de Buurkerkerk kreeg hij de opdracht dertien beelden à 200 gulden te 'maken' en 'stellen'. Voor de Nicolaïkerkerk in Utrecht leverde de bouwloods van de Dom in 1468 harde steen ('Mr. Jacob in die loetse om harde steen') en ook het zuidportaal van de kerkerk had hij 'mit synen toebehoiren van herden steen gewrocht'. Daarnaast was hij belast met het onderhoud van de bisschoppelijke kastelen, reden waarom hij geregeld op slot Duurstede verbleef. In de kerkerk van Wijk bij Duurstede is niet voor niets gelijksoortig bladwerk te vinden als in het transept van de Utrechtse Dom. Tot slot was Van der Borch in 1476 betrokken bij de bouw van een nieuw sacramentshuisje in de Nieuwe Kerkerk in Delft.³⁸ Al met al heeft het er veel van dat de Diemense fragmenten behoorden tot een object dat rond 1460/70 in Utrecht, mogelijk zelfs in de Utrechtse Dombouwloods ontstond. Dit roept vragen op naar de mogelijke opdrachtgevers.

OPDRACHTGEVERS

Bart Ibelings en Pieter van Reenen meenden dat de aanwezigheid van het sacramentshuis wees op een zekere welvaart in Diemen, tenminste van de kerkerk.³⁹ Inderdaad suggereert het sacramentshuis voor Diemen een opdrachtgever van formaat. Uit de uitzonderlijke gevallen waarbij het contract tussen opdrachtgever en maker van een sacramentshuis is overgeleverd, blijken sacramentstorens- of huizen immers vaak door rijke lieden aan de kerkerk te zijn gedoneerd. Zo bekostigde heer Johan van Arkel in 1330 een sacramentshuisje voor de kerkerk in Gorinchem.⁴⁰ De rijke patriciër Hans IV Imhoff (1419-1494) financierde de enorme sacramentstoren van de Lorenzkerkerk in Neurenberg.⁴¹ De sacra-

19. Bisschopskopje uit Diemen van voren gezien (9870-61),
9,8 x 6,2 cm (h x b) (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

20. Bisschopskopje uit Diemen, van opzij gezien
(foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

21. Diemen, ajour opengewerkt kapiteelfragment 9895-12, 12,5 x 7,8 x 6,2 cm (foto Kees Zwaan, provincie Noord-Holland)

mentstoren van de Sint-Leonarduskerk in Zoutleeuw werd in 1550 door jonker Maarten van Wilre, heer van Oplinter, en zijn echtgenote Maria Pyllepeerts in opdracht gegeven aan Cornelis Floris II, die hiervoor 600 Carolus guldens ontving. Het verving een ouder exemplaar dat uit 1469/70 dateerde.⁴² Het sacramentshuis van de Niklaaskerk in Gent werd gesponsord door Andries Seijs (†1557) en zijn vrouw Anne Wymeersch (†1562). Evenals Van Wilre liet het echtpaar zich voor het sacramentshuis bijzetten.⁴³ De Utrechtse Dom dankte zijn sacramentshuis grotendeels aan een schenking van kanunnik Bernt uten Engh; het tekort maakte de Domfabriek goed.⁴⁴

Maar wie kan in Diemen de rol van opdrachtgever hebben vervuld? Zo iemand lijkt daar helemaal niet voorhanden te zijn geweest. Diemen, voor het eerst genoemd 1226, was in de late Middeleeuwen een klein dorp met zo'n honderd huizen en een verarmende bevolking die leefde van de visserij en landbouw. De inkomstenbronnen waren gering. Regelmatige dam- en dijkdoorbraken alsmede overstromingen van met name de Zuiderzee hadden voor verzilting van het landbouwareaal gezorgd. In 1472 was ene meester Theobaldus er pastoor. Zijn pachters dienden hem in zijn woonhuis in Utrecht te betalen. Blijkbaar resideerde hij niet eens in Diemen. Voor de 'troubelen' was men op het erf van de pastorie weliswaar begonnen met de bouw van een 'bekwaam' huis, maar de Opstand riep dat werk een halt toe. Het huis raakte allengs in verval.⁴⁵ Daar het in Diemen blijkbaar geen vetpot was, lijkt het teruggevonden sacramentshuisje voor deze plaats te luxueus. Het gaat hier om kwalitatief uitstekend Utrechts werk van ca. 1460/70 dat eerder op zijn

plaats was in een belangrijke stads- of kapittelkerk dan in een kleine dorpskerk. Het idee dat men in Diemen in de zestiende eeuw een verouderd sacramentshuis van elders overnam dient daarom serieus te worden overwogen, temeer ook omdat de fragmenten sporen vertonen van verplaatsing en wederopbouw.

Het doorverkopen van sacramentshuizen kwam geregeld voor. Zo werd het in 1431 vervangen sacramentshuis van de Sint Bavokerk in Haarlem voor twintig schilden doorverkocht aan de kerk van Akersloot.⁴⁶ Rond 1476 kwam er onder toezicht van de Utrechtse Dombouwmeester Jacob van der Borch, een nieuw sacramentshuis in de Nieuwe Kerk in Delft. De voorganger was in 1465 verkocht aan de kerkmeesters van Hillegersberg: 'in deser tyt wort ofgebroocken ende vercost dat Sacramentshuis dat opt choor stont, ende costen die Kerckmeesters van Hillegersberch om 6. pont groot'.⁴⁷ Een in 1441 genoemd sacramentshuis in de Utrechtse Klaaskerk werd in 1522 vervangen door een nieuw exemplaar met waarschijnlijk pijpenbeelden. Het oude sacramentshuis werd verkocht aan de kerk in Benschop.⁴⁸ Een in 1474 vervaardigd sacramentshuis uit de cisterciënzerabdij in Leeuwenhorst verdween evenmin op de schroothoop toen de nonnen daar in 1532-1533 een nieuw sacramentshuis lieten bouwen, maar werd verkocht aan de dorpskerk van het nabijgelegen Hillegom.⁴⁹ En zo zal het vaker zijn gegaan. Uit al deze gegevens blijkt bovendien dat de vormgeving van sacramentshuizen in de late Middeleeuwen een snelle ontwikkeling doormaakte en dat het blijkbaar heel normaal was een sacramentshuis uit de vijftiende eeuw zo'n veertig à vijftig jaar later alweer te vervangen door een nieuw en modieuzer exemplaar.

De volgende vraag is natuurlijk waar men in Diemen een verouderd sacramentshuisje dat rond 1460/70 in Utrecht was vervaardigd op de kop had kunnen tikken. Een mogelijkheid is de Utrechtse Mariakerk. De Diemense pastoor werd immers door de proost van het kapittel van deze kerk aangesteld. In 1516 kreeg IJsbrant Roeloffszoon de opdracht voor de Mariakerk in Utrecht een sacramentshuis van munstersteen (Baumberger steen) te vervaardigen dat 30 voet hoog en zes voet breed moest worden, gemaakt naar het patroon dat aan de kapittelheren was voorgelegd.⁵⁰ Gezien het belang van de Mariakerk kan dit niet het eerste sacramentshuis ter plekke zijn geweest. De Utrechtse Buurkerk was al in de jaren 1420 in bezit van een gepolychromeerd natuurstenen exemplaar dat zo'n 330 Utrechtse guldens had gekost en dat sindsdien herhaaldelijk een opknappbeurt onderging. In 1522 maakte het plaats voor een door Claes Engbertszoon van Esbroeck vervaardigd exemplaar.⁵¹ Voor wat betreft de Paulusabdij is er in 1423 voor het eerst sprake van een sacramentshuis. De Dom bezat uiteraard een bijzonder fraai exemplaar, dat in de loop van de vijftiende eeuw met horten en stoten tot stand kwam. Het wordt voor het eerst genoemd in de Domrekeningen van 1424-1425. In 1442 kreeg de toenmalige Dombouwmeester, Hendrik van Bontsofort, de opdracht er dertien beelden voor te maken en te plaatsen, en bij de smid Willem Koernken werden vijf ijzeren tralies besteld. In 1450 kwamen er nog eens vijf beelden bij van de hand van Jan Uude voor 'beneden an't sacramentshuys ghemact'. In 1451 werd een groot traliewerk van 500 pond afgerekend.⁵² De Utrechtse Klaaskerk bezat in 1441 een sacramentshuis, dat in 1522 werd vervangen. Een sacramentshuis voor de Oudmunsterkerk

wordt in 1493-1494 genoemd. In het Bartholomeusgasthuis was in 1469 een sacramentshuis aanwezig.⁵³ Bij dit alles zal de Utrechtse Mariakerk niet zijn achtergebleven; aan het sacramentshuis van 1516 moet een ouder, vijftiende-eeuws exemplaar zijn voorafgegaan.

CONCLUSIE

In Diemen werden resten gevonden van een uitermate verfijnd sacramentshuis van ca. 1460/70 dat door een Utrechtse kunstenaar lijkt te zijn gemaakt. Omdat het beeldhouwwerk voor het kleine en verarmde Diemen wat al te luxueus aandoet en omdat er aanwijzingen zijn dat het hier om een object gaat dat uit elkaar was genomen en weer in elkaar gezet, is er waarschijnlijk sprake van een tweedehands sacramentshuis. Verouderde sacramentshuizen uit de rijkere kerkelijke instellingen werden immers wel vaker aan kleinere kerken doorverkocht wanneer ze qua vormgeving uit de mode raakten. Gezien de banden tussen de Diemense en Utrechtse Mariakerken – de proost van de Utrechtse Mariakerk benoemde de Diemense pastoor – is een herkomst van het prestigieuze sacramentshuis uit de Utrechtse Mariakerk denkbaar. Hier werd namelijk in 1516 een nieuw en groots sacramentshuis besteld van wel 30 voet hoog. Indien een eventueel ouder exemplaar inderdaad van Utrecht naar Diemen werd overgebracht, dan leidde dit sacramentshuisje vanaf ca. 1516 een tweede leven in Diemen, totdat het zo'n veertig jaar later tijdens de Beeldenstorm aan gruzelementen werd geslagen. De overgebleven stukjes zijn weliswaar te klein om het sacramentshuis te kunnen reconstrueren, ze zijn echter groot genoeg om nog steeds een eigen verhaal te vertellen, de Beeldenstorm en eventuele latere mishandelingen van het object ten spijt.

NOTEN

Met dank aan Jean Roefstra en Martin Veen (Noord-Hollands Archeologisch Depot, Huis van Hilde, Castricum), die mij op deze stukken attendeerden en mij verzochten hierover een artikel te schrijven, en aan John Veerman voor zijn commentaar op dit stuk en voor zijn hulp in het Huis van Hilde in Castricum bij het determineren van de fragmenten.

1 Deze opgraving stond onder het toezicht van het Bureau Monumenten & Archeologie van de Dienst Advies en Beheer onder leiding van stadsarcheoloog Jan Baart. Al het aangetroffen materiaal wordt bewaard in het Noord-Hollands Archeologisch Depot, Huis van Hilde in Castricum. Een aantal van de fraaiere fragmenten is in bruikleen gegeven aan het gemeentehuis in Diemen.

2 Het gaat hier onder meer om 9894-13 en 9894-22 en van de ongenummerde stukken om een stukje van een getordeerde zuil en twee stukjes maaswerk. Baumberger steen is een zandige kalksteen. Zandsteen verkleurt roodroze wanneer hij heeft blootgestaan aan hoge temperaturen, doordat er een oxidatieproces plaatsvindt waarbij ijzerbindingen gevormd worden die de steen een andere kleur geven. Deze verkleuring is onschuldig. Wel kan de steen door de plotse temperatuurwisseling inwendig gescheurd zijn, wat vaak pas later aan het licht komt. Zie hiervoor *RDMZ Info. Restauratie en beheer* (2002) 29: *Verwerking van natuursteen in het exterieur*, 5.

3 J. Vermeulen, 'De parochie Diemen', *Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 4 (1876) 122-131, 123; B. Ibelings en P van Reenen, 'De geschiedenis van het laat-middeleeuwse Diemen tot het begin van de Opstand', in:

H. Blok e.a. (red.), *Diemen in het land van Amstel*, Amsterdam 2009, 124; R.P. Schoen, 'Diemen vanaf de Middeleeuwen tot 1815', in: J. Mulder, H. Blok en K. van Reenen (red.), *Diemen buyten Amsterdam*, Diemen 1987, 66-128 vermoedt dat destijds het parochiearchief in vlammen opging, reden waarom er uit schriftelijke bronnen zo weinig over de vroegste geschiedenis van Diemen bekend is (p. 94).

4 P. Hoogers, 'Over de bouwgeschiedenis van de Mariakerk in Oud-Diemen', in: Blok 2009, 177.

5 R. Steensma, 'Sacramentsnissen in Groninger kerken', *Groninger Kerken* 20 (2003) 4, 111-124, specifiek 111-112; E. den Hartog, 'Met voeten getreden: beeldenstorm en kerkzuivering', in: G. van Wezel (red.), *De Sint-Maartenskerk te Doorn. Vroeg renaissancemonument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Amersfoort/Zwolle 2015, 38-49, specifiek 47-48.

- 6 P. van Dael, 'Brokstukken van een sacramentshuis?', in: Blok 2009 (noot 3), 251-268.
- 7 J. Haag en W. Krook, 'Een niet meer bestaande dorpskerk. Historisch en archeologisch onderzoek naar de Maria-kerk in Oud-Diemen', *Holland* (2008), 305-312; Ibelings en Van Reenen 2009 (noot 3), 117.
- 8 Na de opgravingen zijn in 1994 de contouren van het kerkgebouw door het opmetelen van de fundamenten rondom de zerkenvloer weer zichtbaar gemaakt.
- 9 Haag en Krook 2008 (noot 7), 305-312; Hoogers 2009 (noot 4), 175-176. Over de schilderijen wordt in deel 8 van het in 1750 door Isaak Tirion uitgegeven *Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, 171-172 gemeld dat deze zich in het schip bevonden en aan de ene kant profeten toonden, die hun blik op Christus richtten die aan de andere kant was afgebeeld. L. van Ollefen, *De Nederlandsche Stad- en Dorp-beschrijver*, deel 3 (Amsteland, Weesper Kerspel, Gooiland, de Loosdrecht enz.), Amsterdam 1795, 'Het Dorp Diemen' 6, schrijft: 'het gewelf waarvan nog eenige duistere overblijfsels zijn, is beschilderd met de verbeelding van eenige aloude voorzeggingen, en van de vervulling derzelve in de persoon des Zaligmaakers'. Haag en Krook en Hoogers gaan vervolgens uit van twee sets schilderijen, een serie in het schip en één in het koor. Het gaat echter om dezelfde schilderijen. Profeten doen voorzeggingen en de Zaligmaker is Christus.
- 10 Ibelings en Van Reenen 2009 (noot 3), 110-165 en specifiek 119.
- 11 Zo zijn er zeven gelijksoortige pinakels, waarvan er één een hoekstuk is. Verder zijn er zeven fragmenten van veelhoekige basementen, waarvan twee erg klein. Een van die basementen was gemaakt voor een hoekpositie.
- 12 Van Dael 2009 (noot 6), 261.
- 13 De grote ronde, verticaal ingeboorde gaten zitten in 9897-01, 9897-02 en 9898-04. Bij het laatstgenoemde stuk is het basement gebroken op de dook. De in lood gevatte ijzeren pin zit er nog in. De rest van de doken is vierkant. Een fragmentje van een pinakel van 17,5 cm hoog heeft zowel aan de onder- als bovenzijde een vierkant dookgat. Bij beide gaten is er sprake van kraslijnen om de positie van de gaten vast te stellen (9894-08). Een kruisbloem van 10 cm hoog heeft onderaan een waarschijnlijk vierkant dookgat met sporen van geoxideerd ijzer (9894-09). Bij 9894-10 is de dook gepositioneerd door werklintjes en is het stuk op de dook gespleten. Bovenaan zit een mortelkruis. Bij een klein kapiteeltje steekt aan de onderkant een enorme ijzeren dook uit. De oorspronkelijke dook is vierkant en de positie ervan werd bepaald door overhoekse kraslijntjes. De nieuwe dook is erin geramd zodat de steen is gaan splijten (9894-11). Een kapiteeltje van 9,4 x 13,5 x 11 cm heeft aan de achterkant een ruw aangebracht gat (9894-12). Een pinakelfragment van 13 cm hoog (9894-19) heeft aan de onderkant de rest van een klein vierkant dookgat met kraslijntjes en de rest van een horizontale spie waarop de steen is gespleten. Dat geldt ook voor het eveneens 13 cm hoge stuk 9895-02, het 14,5 cm hoge stuk 9895-03 en 9895-25. Bij 9894-4, 9894-5 en 9895-26 zitten keurige met lintjes gepositioneerde vierkante doken aan de onderkant met de voorzijde een horizontale ronde spie. Ook deze doken zijn duidelijk vernieuwd. Ook bij 9894-21 zit een vierkante dook aan de onderkant; een rond horizontaal boorgat zonder kraslijnen gaat er dwars doorheen. Een wat groter pinakelfragment (9894-04) van 25,4 cm hoog heeft onderaan een vierkant dookgat. Onder aan de voorzijde staat een ronde spie in verbinding met het vierkante gat. Bij fragment 9894-05 zit aan de voorkant prominent een ronde spie. Een fragment met een klein hangend kapiteeltje van 7,8 x 7 x 13,5 cm is ook goed voorzien. Aan de onderkant is een vierkant dookgat. Tussen kapiteeltje en dekplaat zit een rond dookgat dat met het vierkante in verbinding staat. Een klein basement van 11,5 cm hoog heeft bovenaan een grote uitstekende ijzeren dook (9898-04 en 9897-01). Zelfs in het stukje van 7,5 en 8 cm hoog zitten nog dookgaten (9897-02). Een stijlfragment van 11 cm hoog heeft aan de achterkant een dookgat (9895-06). Een klein kapiteeltje van 7,8 cm hoog heeft maar liefst twee dookgaten aan één kant. Tot slot is er het stuk 9895-12, een prachtig opengewerkt kapiteel dat sowieso wat afwijkt. In het midden zit een groot rond gat waarvan de vulling als los rond 'schijfje' bewaard bleef. Links en rechts daarvan is met kraslijntjes een klein verticaal gat aangegeven, waar horizontaal een (oorspronkelijke) spie zat ingewerkt. Ook 9894-23 heeft een dergelijk vreemd breed rond dookgat aan de bovenzijde.
- 14 Van Dael 2009 (noot 6) meende dat het om profeten ging, maar dat hoeft helemaal niet. Ook in andere contexten komen mannen voor met baarden en exotische hoofddeksels op. Deze dracht wijst slechts op een oosterse oorsprong. Vergelijkbare koppen zien we bijvoorbeeld in allerhande contexten in het werk van de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel.
- 15 Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. R.B.K. 1979-94; W. Halsema-Kubes, G. Lemmens en G. de Werd, *Adriaen van Wesel, een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen (ca. 1417/ ca. 1490)*, 's-Gravenhage 1980, 104-105 cat.nr. 14.
- 16 Van Dael 2009 (noot 6), 264.
- 17 Het tweede stuk is uitgebeeld bij Van Dael 2009 (noot 6), fig. 25 p. 265.
- 18 M. Leeflang en K. van Schooten (red.), *Middeleeuwse beelden uit Utrecht 1430-1530*, Utrecht/Antwerpen 2012, 205-206.
- 19 J. Leeuwenberg m.m.v. W. Halsema-Kubes, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, Amsterdam 1973, 111-112.
- 20 New York, Pierpont Morgan Library ms. M 87, fol. 253r.
- 21 E. den Hartog, 'Manna in een mand. De resten van een sacramentshuis in de Sint-Maartenskerk', in: Van Wezel 2015 (noot 5), 156-167.
- 22 Geciteerd door A. Timmermann, *Real Presence. Sacrament Houses and the Body of Christ, c. 1270-1600*, Turnhout 2009, 324.
- 23 A.-L. van Bruaene, 'Embodied Piety: Sacrament Houses and Iconoclasm in the Sixteenth-Century Low Countries', *BMGN – Low Countries Historical Review* 131 (2016) 1, 36-58. DOI: <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10178>
- 24 C.M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de Late Middeleeuwen* (Miscellanea Neerlandica; v), Leuven 1992, 62-66; A. van Deijk, 'De bewaring en de verering van het Heilig Sacrament in de late Middeleeuwen', *Groninger Kerken* 20 (2003) 4, 100-109; V. Herremans, 'De sacramentstoren als blikvanger in het historisch kerkinterieur', *M & L Monumenten, Landschappen en Archeologie* 28 (2009) 3, 31-36 en specifiek 32.
- 25 H. Bauer en G. Stolz, *Engelsgruss und Sakramentshaus in St. Lorenz zu Nürnberg*, Königstein im Taunus 1989, 9.
- 26 A. Reinle, *Die Ausstattung deutscher Kirchen im Mittelalter*, Darmstadt 1988, 24-31; J.A. Kroesen en R. Steensma, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, Leuven/Parijs/Dudley (MA) 2004, 106-107; J. Kroesen, 'Pour veoir Dieu en passant. Het zien van de hostie in de late Middeleeuwen', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 20 (2006), 200-209, specifiek 203.
- 27 Hoogtes overgenomen uit Van Bruaene 2016 (noot 23).
- 28 W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, tweede deel, derde stuk, Utrecht 1869, 162.
- 29 Over de Nederlandse voorbeelden is niet heel veel geschreven. Voor de situatie in Groningen zie Steensma 2003 (noot 5), 111-124.
- 30 Van Dael 2009 (noot 6), 264. Van de vier kerkvaders worden alleen Augustinus en Ambrosius met een mijter op het hoofd afgebeeld. Gregorius was een paus en draagt om die reden een pauselijke tiara, terwijl Hiëronymus doorgaans met zijn brede rode kardinaalshoed op wordt getoond.
- 31 E. den Hartog, 'Elia in de woestijn', *Leids Jaarboekje voor de Geschiedenis van Leiden en Omstreken* 108 (2016), 3 1-40.
- 32 <https://de.wikipedia.org/wiki/Pileolus>. Met dank aan C. Staal, die zijn gedachten over de 'pileolus' met mij deelde.
- 33 Halsema Kubes, Lemmens en De Werd 1980 (noot 15), 184-185, cat.nrs. 53-54.
- 34 Van Dael 2009 (noot 6), 264; T.J. Hoekstra, 'Beelden van een opgraving', *Maandblad Oud-Utrecht* 53 (1980), 133 afb. 42; *Archeologische Kroniek Gemeente Utrecht 1978-1979-1980*, 50 afb. 41 (ook in

- Maandblad Oud Utrecht* 1981, 50 afb. 42); Met dank ook aan C. Staal en Martin Veen.
- 35 E. den Hartog, *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom. Een andere kijk op de bouwgeschiedenis*, Amersfoort/ Zwolle 2015, 277-294.
- 36 Den Hartog 2015 (noot 35), 294.
- 37 Den Hartog 2015 (noot 35), 272-273.
- 38 Den Hartog 2015 (noot 35), 257, zie daar voor de oudere literatuur.
- 39 Ibelings en Van Reenen 2009 (noot 3), 117.
- 40 C. van Zomeren, *Beschryvinge der Stadt Gorinchem en Landen van Arkel*, Gorinchem 1755, 19.
- 41 Bauer en Stolz 1989 (noot 25), 8-9.
- 42 D. Nuytten, 'De inventie van de sacramentstoren van Zoutleeuw. Het oeuvre van Cornelis Floris en de artistieke Nederlanden tijdens de renaissance in de 16de eeuw', *M & L Monumenten, Landschappen en Archeologie* 28 (2009) 3, 9-30 en specifiek 24; Van Bruaene 2016 (noot 23).
- 43 Van Bruaene 2016 (noot 23).
- 44 A. de Groot, *De dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011, 50.
- 45 Ibelings en Van Reenen 2009 (noot 3), 117-119.
- 46 J.J. Graaf, 'Plaatsbeschrijving der S. Bavo-kerk te Haarlem', *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 4, 1876, 58; M.M. Mochizuki, *The Netherlandish Iconoclasm, 1566-1672. Material Religion in the Dutch Golden Age*, Aldershot/Burlington 2008, 57-58.
- 47 Dirck van Bleyswijck, *Beschryvinghe der Stadt Delft*, Delft 1667, 207 en 253; H.F. van Heussen en H. van Rijn, *Oudheden en gestichten van Delft en Delfland*, Leiden 1720, 85; D.P. Oosterbaan, *De Oude kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag 1973, 82-83.
- 48 J. Klinckaert, 'Ut Utrecht om te besien...' Het Utrechtse beeldhouwersambacht in de late Middeleeuwen, 1450-1550', in: M. Leeftang en K. Van Schooten (red.), *Middeleeuwse beelden uit Utrecht 1430-1530*, Utrecht/Antwerpen 2012, 57 en 159 noot 66.
- 49 G. de Moor, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Middeleeuwse Studies en Bronnen; 42), Hilversum 1994, 194.
- 50 Het Utrechts Archief Sint Marie 40-10 fol. 14v; Klinckaert 2012 (noot 48), 57.
- 51 L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*, Utrecht 2008, 211 en 213.
- 52 Den Hartog 2015 (noot 35), 270.
- 53 Klinckaert 2012 (noot 48), 159, noot 66.

DR. E. DEN HARTOG is verbonden aan LUCAS (Leiden University Centre for the Arts in Society). Zij houdt zich onder meer bezig met de architectuur en beeldhouwkunst van het Maasgebied in de twaalfde en dertiende

eeuw, en met de Nederlandse bouwsculptuur van de Middeleeuwen (in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

IN SMITHEREENS

REMAINS OF A UTRECHT SACRAMENT HOUSE FROM DIEMEN'S MARIAKERK

ELIZABETH DEN HARTOG

In 1989, during excavations of the site of the Mariakerk in Diemen, which was demolished in 1808, over one-hundred-and-fifty, remarkably good quality, architecture and sculpture fragments came to light. They are the remains of an exceptionally refined sacrament house that was probably destroyed during the Reformation. It was composed of many vertical elements and was decorated with gold-leaf-embellished figures. Judging from the style and iconography, it probably originated in Utrecht around 1460/70. The sculpture seems too opulent for a parish as small and impoverished as Diemen was at that time. Because of indications that the object in question had been dismantled and reassembled, its location in Diemen suggests that it came here as a secondhand sacrament house. It was normal practice for sacrament houses from the wealthier church establishments to be sold to smaller churches when their design went out of fashion. It is thus likely that the object was originally made for a

more prestigious setting. Given the links between the Diemen and Utrecht Maria churches (the provost of the Utrecht Mariakerk appointed the Diemen priest), it is quite conceivable that the sacrament house came originally from the Mariakerk in Utrecht. At any rate, in 1516 a grand new sacrament house, measuring no less than 30 feet, was ordered for the Utrecht Mariakerk. Its transfer to Diemen is therefore a possibility that merits serious consideration. If that was in fact what happened, a Utrecht-made sacrament house, possibly from Utrecht's Mariakerk, led a second life of some forty years in Diemen from circa 1516 to 1566, until being smashed to smithereens during the Protestant Iconoclasm. While the surviving fragments may be too small to enable the sacrament house to be reconstructed, they are big enough to continue to tell their own story, notwithstanding the Iconoclasm and possible later mishandling of the object.